

STRUKTURA RELIGIOZNE SVIJESTI U GRADSKIM I SEOSKIM SREDINAMA

Religija ide u red onih fenomena koji, zato što u različitim kulturno-historijskim epohama ističu različite svoje aspekte, zahtijevaju uvijek nov pristup, uvijek drukčiju interpretaciju. To je historijski dinamičan fenomen. A sociološko gledište, bez obzira na to što je samo jedan »aspekt«, u ovom trenutku, čini nam se, pruža nove mogućnosti za proučavanje religije.

U kontekstu zacrtane teme čini nam se uputnim (i, eventualno, instruktivnim) posvetiti više pažnje metodološkoj okosnici našeg ispitivanja, nego opsežnijem ekspliciranju dobijenih rezultata.

Empirijske granice teorijsko-metodološkog pristupa religiji

Religija je »potrebna«, odnosno religiju — po nekim autorima — »rađaju« one socijalne strukture što čuvaju »rutinske načine translacija kulture«, odnosno, drugačije rečeno, sve oblike društvene komunikacije *koliko* na njih djeluju »rutinski načini društvene regulacije«. A rutinski oblici svijesti su karakteristični za odnose »ograničenosti ljudi u odnosima prema prirodi i između sebe« (Marx). Potonji oblici se iskazuju u nerazlikovanju čovjeka prema njegovu svijetu (u antropomorfizaciji subjektivnog vanjskog svijeta) i u uhvaćenosti pojedinca u kolektiv. Pri tome religija samoj sebi rezerviše upravo apsolutne, posljednje, granične ravni samog sistema ljudske djelatnosti. Levada je osnovano primijetio da su samo oni mitološki sistemi (aktualno) religijski u koje ljudi vjeruju i uvažavaju ih u realnom životu: oni im »razrješavaju« neka lična i društvena protuslovlja. Na drugoj strani, religijska je samo ona djelatnost koja je povezana sa nekim semiotičnim sistemom.

Teza da je doživljavanje pojedinca u (sociološkoj) analizi religije značajno, nije prihvatljiva. Jer, kad se naglašava da praktično funkcioniše samo ona religija u koju ljudi vjeruju, odnosno ona religija koja ljudima (iluzorno) razrješava stvarne suprotnosti — ostaje pitanje *po čemu* ljudi vjeruju, *po čemu* za njih neki mitovi žive, a drugi ne žive, neka iluzorna rješenja suprotnosti postaju »stvarna«, a druga samo lijepe bajke i slično. Po mom mišljenju stvarno funkcionisanje religijskog sistema je moguće verifikovati samo uzimajući u obzir i *individualnu svijest*: samo mitovi, rituali itd. koji izazivaju (produciraju) religijska osjećanja (čiji nosilac može biti, uostalom, samo individuuum ili mnoštvo individuuma) doprinose oblikovanju osjećanja, doživljaja »svetoga«, dakle oni su živi mitovi.

Nema sumnje da religija u društvu *po običaju* funkcioniše kao rutinski oblik svijesti, ona je uključena u »kulturu«, »običaje«, »navike«, »tradiciju«. U tome je njena snaga i slabost. Ali, da li je moguće svaku religiju, odnosno religioznost vezivati isključivo za rutinske forme religije? Zar ne postoji razlika između ljudskih »prirodnih« religija i religija kakve su, napr., budizam, kršćanstvo, islam? Ove potonje su postale dio »tradicije« kad su došle do izražaja kao ljudske religije. U početku one su bile vid kritike, rastrovač tradicionalnih formi društvene regulacije.

U jugoslavenskom društvu možemo uslovno razlikovati tri razine religijske svijesti:

1. Sujevjerje — više kao način prihvatanja svijeta, kao stil života, a ne kompletni religijski sistem. Plodno tlo za njegov rascvat su socijalno zatvorene sredine, koje žive od okoštale tradicije, i na način koji upravo bezobzirno umrtvljuje, uništava.

2. Tradicionalno-konfesionalne religije — kao vjerovanje u objavljenog Boga. U ovim religijama teško je ostvariti »jedinstvo u raznolikosti«, pa one djeluju — čak i kad neće — na širem socijalnom planu — dezintegrativno. Ako su teisti, Jugoslaveni pripadaju jednoj od ovih religija. (Mi smo ispitivanje religije koncipirali tako da se ono gotovo isključivo odnosi na ovu razinu i strukturu religije.)

3. Napokon, postoji izvjesna forma svjetovne religije (»ateistička religija« ili »religijski ateizam«) — u kojoj negacija religije dobija formu religije. To što je pri tome predmet vjerovanja promijenjen — ništa ne mijenja na stvari sve dotle dok se prema tome promijenjenom predmetu čovjek odnosi u stavu zavisnosti, nadracionalno, dok traži i očekuje od njega natprirodnu podršku. Postoji mogućnost *opuštanja* od opsesije religiozne supstancije, jer postoje dublji slojevi ateizma kao religije. Kad insistiramo samo na strukturi religijskog u svijesti, mi zagrađujemo niz fenomena koji bi se mogli podvesti pod kategoriju religioznog (nesvjesna stanja, podsvjesni impulsi, prikrivene forme i slično).

Religiozna svijest postoji kao (1) neposredna svijest, individualni odnos zavisnosti; (2) posredovana svijest pojedinca, u kom slučaju on razlikuje svoju religioznost od religioznosti drugih; (3) formalno i logički strukturirana religijska svijest (teološka svijest).

U istraživanju strukture religijske svijesti u savremenom jugoslovenskom društvu može se pristupiti iz fenomenološkog, genetičkog i deskriptivnog aspekta. U ovoj sumarnoj analizi u kojoj su tek naznačeni neki elementi, mi smo se u ispitivanju religije opredijelili upravo za deskriptivni pristup. To je, vjerovatno, pouzdan put da se izbjegne nasilje nad činjenicama.

Sve je to razlog što smo religiju (operacionalno) odredili kao svijest i praksu koja se izražava u pristajanju uz religijske dogme, u obavljanju religijskih obreda i pridržavanju religijskih moralnih normi (u postupcima koji su religijski uslovljeni i obojeni).

Religija, posmatrana istorijski, pokazuje razne tipove: animistički, totemistički, politeistički itd; postoje i tipovi aktuelnih konfesija koje obilježava organizovanost i jednoobraznost u ispoljavanju religijskih djelovanja: kršćanstvo, islam i dr.

Religija, posmatrana empirijski, kao subjektivni fenomen manifestuje se na razne načine. Razlike su, najčešće, uslovljene ekstrovertiranim i introvertiranim tendencijama ličnosti ili pak predominiranjem jednog psihičkog procesa (ili intelektualnog, ili emocionalnog, ili voljnog) nad drugima. Tako možemo govoriti o *intelektualnom* ili *emocionalnom* religioznom tipu. Naravno, ličnost u religioznom doživljavanju egzistira kao *homogena* cjelina, sa različitim stepenima dominiranja njenih komponenata.

Svaka je religija *kompleks* sastavljen od tri bitne komponente (Fiamengo, 1962: 321):

a. *racionalne*: razumsko opravdanje postojanja nekih nadljudskih i natprirodnih sila; iako organizovana djelatnost, religija, čim postane privatna stvar, postaje pogled na svijet, određena filozofija; religija je, u stvari, integralni dio *nacionalne* kulture;

je prihvaćanje stvari po sebi. Ono proizlazi najčešće iz osjećaja zavisnosti, ili pak iz nemogućnosti normalnog ostvarenja unutrašnjih potencija. Bjekstvo u fikciju, mistiku i sujevjerje, susrećemo vrlo često u psihopatskim stanjima — procesima kidanja veza sa realnim svijetom;

c. *obredne*: suma radnji (obreda) koje su predviđene normama određene konfesije, a kojim religiozan čovjek nastoji da zadobije naklonost natprirodnog bića. Tek poslije toga ovo individualno vjerovanje dobija društvene forme, organizuje se u konfesionalnu zajednicu. Činjenica je da su sve razvijene, formirane religije oblikovane u institucije koje se brinu o razvijanju religijskih uvjerenja i unapređenju religijske prakse.

Sve tri naznačene komponente svagda istupaju u *jedinstvu*, pa je zbog toga i nemoguće religijski fenomen *podijeliti* u »čiste« tipove religije — samo emocionalni, samo racionalni, samo obredni. Ali, s obzirom na to što u svakom kompleksu dominira jedna od komponenata nad ostalim, moguće je tipove religije (za potrebe empirijskog izučavanja) podijeliti prema dominantnoj komponenti:

- pretežno racionalni,
- pretežno emocionalni,
- pretežno obredni.

Prilikom razmatranja religije treba imati na umu i distinkciju između normativnog i idealnog pojma religije, s jedne, i aktuelne religijske prakse vjernika, s druge strane. Pod *normativnim* pojmom podrazumijevamo *ispunjavanje* religijskih normi *propisanih* unutar određene konfesije. Pojam *idealnog* označava ono čemu vjernik mora težiti, a što ne može nikada doći. *Aktuelna* religijska praksa pak znači ispoljavanje religijskih osjećanja i uvjerenja putem vršenja uobičajenih religijskih obreda. Normativno i idealno se međusobno prožimaju, tj. normativni zahtjev pokreće ostvarivanje ideala, a sam ideal olakšava ostvarivanje normativa.

Indikatori religije

S obzirom na predmet i cilj istraživanja kojim se treba rukovoditi pri izradi tipologije religije, odlučilo se na dvije vrste indikatora religije: *objektivne* i *subjektivne*. Jer, »ovdje je potrebno provjeravati objektivne podatke subjektivnim, i obratno«. (Supek, 1961: 39).

Kao indikatori mogu da posluže i objektivne činjenice i subjektivni stavovi. Međutim, ne smije se brkati subjektivni ili objektivni karakter indikatora s karakterom varijable koja se njime mjeri. Mi možemo mjeriti jednu objektivnu varijablu i subjektivnim i objektivnim indikatorima; i subjektivnu varijablu možemo mjeriti i objektivnim i subjektivnim indikatorima«. (Županov, 1962: 732).

Objektivni indikatori

Pod objektivnim indikatorima podrazumijevamo učešće vjernika u obavljanju vjerskih obreda u bogomolji ili kod kuće.¹ »Potrebno je«, piše Dirkem, »zamijeniti unutrašnju činjenicu koja nam izmiče vanjskom činjenicom koja je simbolizira, i proučavati onu prvu putem druge«. Le Bras, na primjer, smatra da je za *sociološki* pristup proučavanju religije dovoljno ostati na nivou *objektivnih* indikatora.

Stepen intenziteta učešća u vjerskim obredima:²

1) Prvi stepen skale obuhvatio je one vjernike koji se pridržavaju zah-tjeva konfesije kojoj pripadaju u obavljanju dnevnih molitava.

2) Drugi stepen skale uključio je one vjernike koji svake nedjelje odlaze u crkvu na misu (svakog petka odlaze u džamiju na džumu).

3) Treći stepen skale obuhvatio je one vjernike koji mole »oprost« grih-eha obraćajući se bogu: posredno (katolici i pravoslavni preko svećenika) ili neposredno (muslimani).

4) Četvrti stepen skale odnosi se na one vjernike koji posteći izražavaju svoju privrženost bogu, odnosno religiji. (Za razliku od katolika i pravoslav-
nih, post kod muslimana mnogo je rigorozniji i traži veće odricanje; to je opredijelilo njegov smještaj u ovoj konfesiji u treći stepen skale.³

5) Peti stepen skale podrazumijeva one vjernike koji krste djecu, ako je imaju, ili se izjašnjavaju da bi krstili djecu kad bi je imali.

6) Šesti stepen skale uključuje one vjernike koji svake godine svetkuju praznik normativno predviđen u njihovoj konfesiji (Božić, odnosno Bajram). Na ovom stepenu (donji prag skale) kod muslimana se nalazi obre-zivanje djece.

Istraživanjem je utvrđeno da učešće u višim stepenima skale religijskih obreda podrazumijeva učešće u svim vidovima njenih nižih stepena. To zna-či, na primjer, da ovaj vjernik koji se ispovijeda — posti korizmu, krsti djecu i slavi Božić.

Nekoliko momenata odlučilo je da uzmemo obrede kao *pokazatelje* re-
ligioznosti:⁴

1) »Religija se«, pisao je Lorenc, »sastoji pre svega u unutrašnjim doživljaji-
ma koji se, kao svi ozbiljniji doživljaji izražavaju na ovaj ili onaj način u spoljaš-
njim pokretima i radnjama. . . Kult je izražaj religioznih doživljaja i religioznih
težnji«. (B. Lorenc: 141).

2) Stepenski intenzitet sadržan je u objektivnim indikatorima koji su ekspli-
cirani u anketnom upitniku.

3) Prema izjavi većine vjernika s kojima je obavljen razgovor, zapaženo je da
i oni sami tu religijsku obavezu doživljavaju kao ne malu žrtvu i vidljiv izraz pri-
vrženosti bogu, odnosno religiji.

4) »Religiozni nagon je poglavito nagon za molitvom. Onde gdje je živa u čo-
vjeku, religija je uvek molitva. . . Molitva je najprirodnije ispoljavanje religije.
Ona je duša religije. . . U molitvi se religiozno doživljavanje **neposredno** (podvukao,
E. C.) otkriva«. (B. Lorenc, 144).

- a) oni su najevidentniji oblik ispoljavanja religije;
- b) obredi (rituali) imaju izraženu religijsku, nerijetko gotovo mističnu komponentu;
- c) crkva kao institucija »živi« od obreda, ona im posvećuje posebnu pažnju. »Vjera bez obreda je tijelo bez duše«, ne bez razloga, primijetio je jedan župnik u Hercegovini.

Subjektivni indikatori

» . . . ljudima je neophodno potrebno izvjesno objašnjenje života, a to objašnjenje mora da bude udešeno prema sposobnosti njihova shvaćanja« (Šopenhauer, 1922: 5).

Pod subjektivnim indikatorima religije podrazumijevamo individualno opredjeljenje svakog ispitanika u odnosu na temeljno pitanje iz *kosmološke, antropološke i praktično-etičke* sfere. »Odnos nekog pojedinca prema religiji«, primjećuje Supek, »možemo vidjeti iz njegovog vlastitog ponašanja, ali takođe iz toga kako se ponaša prema predmetima ili situacijama koje su u vezi sa religioznim ponašanjem« (Supek, 1961: 251).

A) *Antropološka* sfera: pošli smo od toga da se svaki čovjek pita o porijeklu ljudskog roda. Pri tome on se priklanja evolucionističkoj teoriji ili pak teološkoj interpretaciji.

B) *Kosmološka* sfera⁵: čovjek se spontano pita za porijeklo kosmosa (stav, harmonija, zakoni).

C) *Praktično-etička* sfera: čovjeku je svojstveno da preispituje motive, odnosno posljedice svojih negativnih ili pozitivnih moralnih postupaka.

Na osnovu razmatranja odgovora na naznačena pitanja u kojima su formulisane sve tri grupe stavova došlo se do značajnih podataka i saznanja o intimnim raspoloženjima ispitanika, njihovim preokupacijama, motivima njihovih postupaka, njihovim pogledima, a samim tim i do kriterija po kojima smo ih razvrstavali u odgovarajuću kategoriju vjernika, odnosno ateista.

Stepeni religijskog i ateističkog intenziteta

U konstrukciji skale religijskog i ateističkog intenziteta, pošlo se od prethodno razmatranih objektivnih i subjektivnih indikatora religije. Pri tome se naročito težilo:

1. Da svaka kategorija obuhvata dvije dimenzije kvaliteta (u predloženoj skali emocionalna i racionalna).
2. Da se svaka kategorija jasno razlikuje od ostalih kategorija.
3. Da bude toliko kategorija koliko ima grupa vjernika, odnosno ateista, pod koje se oni mogu podvesti: svaki ateist, odnosno vjernik, treba da bude obuhvaćen jednom od kategorija.

5) Za kosmološku i antropološku sferu Marks je pisao: »Njoj (narodnoj svijesti, E. C.) **neshvatljivo** je postojanje prirode i čovjeka pomoću samih sebe, jer protivu-rječi svim **evidentnim datostima** praktičnog života«. (Marks-Engels, 1961: 250).

Hipotetička skala (tipologija) od koje smo pošli izgleda ovako:

1. teološki ubijeđeni vjernik,
2. tradicionalni vjernik,
3. pokolebani vjernik,
4. emotivni ateist,
5. racionalni ateist.

Nakon što smo usvojili ovu hipotetičku skalu pristupili smo:

a) fiksiranju pokazatelja (indikatora) na osnovu kojih smo identifikovali pojedine kategorije;

b) provjeravanju kategorija metodama sistematskog posmatranja i razgovora; (time smo utvrdili karakterističnost u ponašanju u određenoj sredini);

c) konstruisanju upitnika; pomoću upitnika utvrdilo se ranije ispoljeno stanje religioznosti, odnosno ateističnosti ispitanika ili se pak uočila njihova potencijalna religioznost, odnosno ateističnost.

Empirijski opis tipova religioznosti i ateističnosti

1. *Teološki ubijeđeni vjernik*. To je vjernik koji je teološkim putem stekao ubijeđenje u nužnost postojanja boga. Ovaj vjernik, ubijeđen teološkim istinama, više racionalizira svoje postupke, odmjereni je, dopušta mogućnost suprotnog mišljenja, spreman je na diskusiju, i, koji put, dogodi mu se da se udalji od svojih teoloških polazišta. (Ovdje se radi o preovlađivanju jedne crte ličnosti — *racionalne*, ali ne i o potpunom odsustvu ostalih, na primjer, emotivne).

2. *Tradicionalni vjernik*. Ima potrebu za religijskim ispunjenjem. On ne sumnja u postojanje boga. Međutim, ne može da dokaže teološkim putem, ni sebi ni drugima, egzistenciju boga. Tradicionalni vjernik obično svoja religijska uvjerenja ispoljava u grupi, masi. U djelovanju i postupanju, je, najčešće, isključiv i dogmatičan, a ponekad slijep i agresivan. (Ovdje se radi o preovlađivanju jedne crte ličnosti — *emocionalne*, ali i o potpunom odsustvu drugih crta, na primjer, racionalne). Tradicionalni vjernik ima relativno niži stepen inteligencije, obrazovanja i kulture.⁶

3. *Pokolebani vjernik*. Nalazi se na granici prelaza iz vjernika u ateiste.⁷ Raspolaze izvjesnim činjenicama nauke i filozofije tako da je racionalnim (razložnim) putem pokoleban u postojanje boga, ali ne toliko da je za njega mogućnost postojanja takvog bića sasvim uklonjena. On je, najčešće, pomirljiv, povučen i dosta pasivan u zagovaranju religije. Ispoljava tendencije ka ateizmu.

4. *Emotivni ateist*. Ne osjeća potrebu za religijskim »kompletiranjem«. Osjeća da nema Boga, ali nije u stanju da racionalnim putem sebi i drugi-

6) »Kao i obično, kult nadživljuje vjeru i mnogi ljudi koji ne vjeruju ni u otkrivenja ni u dogme, stidjeli bi se kad ne bi blagoslovili svoj brak, kad ne bi krstili svoju djecu i kad im leš ne bi prošao kroz crkvu«. (Anri Rože, 1958: 92).

7) »Ovakav vjernik se«, pisao je Gramši, »koleba između starog i novog«, jer je izgubio »vjeru u staro, ali se još nije opredijelio na novo«. (Gramši, 1959: 33).

ma dokaže mogućnost njegove egzistencije.⁸ Odsustvo lične koristi od vjerovanja ne rijetko podržava ga u ateističkoj orijentaciji. Njega karakteriše uvjerenje u svoj stav, ali i nemoć da se taj stav racionalno osnaži, interpretira. Kod njega je često promijenjen predmet vjerovanja, ali on najčešće nije kvalitetno intelektualno evoluirano. Ovaj ateist je gotovo redovno agresivan u nametanju svoga stava. Često se bori protiv Boga, ali ne svagda i za čovjeka. Ne rijetko prepušta se afektivnom ispoljavanju svoje ateističnosti. U djelovanju i istupanju najčešće je dogmatičan. (Naravno, ovdje se radi o preovlađivanju jedne crte ličnosti — *emotivne*, ali ne i o potpunom odsustvu ostalih crta, na primjer, racionalne).

5. *Racionalni ateist*. Racionalnim ateistom u potpunosti postaje se utoliko prije ukoliko se temeljitije prošlo kroz sve faze od teizma do ateizma. Ovakav ateist raspolaže sa potrebnim činjenicama nauke i filozofije tako da je racionalno (razložno) došao na stanovište apsurdnosti postojanja Boga. On, u principu, racionalno istupa, odmjereni je, dopušta mogućnost suprotnog mišljenja, spreman je na diskusiju. Njega obilježava ubjeđenje u svoj stav, osmišljenost ovozemaljske ispunjenosti. (Ovdje se takođe radi o preovlađivanju jedne crte ličnosti — *racionalne*, a ne o potpunom odsustvu ostalih crta, na primjer, emocionalne). Ovakav ateist je, najčešće, znatno intelektualniji, višeg obrazovanja i bogatije kulture.

Devijantni slučajevi

U okviru prethodno opisanih tipova moguće je izdvojiti više iznijansirane kategorije vjernika, odnosno ateista. Za analizu to nije bilo neophodno. Međutim, postoje i kategorije vjernika, odnosno ateista koje nisu mogle ući u zacrtanu skalu. To su, po našem mišljenju, — *devijantni slučajevi*.

1. *Prividni vjernik*. On je u suštini ateist koji zbog određenih socijalnih i psiholoških razloga »vjeruje«:

a) iz konformizma — da se ne zamjeri religioznoj sredini, da ima ugled u društvu i sl.;

b) iz prkosa (inata) — da bi pokazao svoje protivljenje određenoj društvenoj grupi ili čitavom društvu; to je, ponekad, vidljiva opozicija prema socijalizmu, i to na jednom unutrašnjem (»lirskom«) planu.

2. *Prividni ateist*. On je u suštini vjernik koji se, iz određenih socijalnih i psiholoških razloga, ponaša kao ateist:

a) iz konformizma⁹ — da bi u određenim društvenim relacijama prosperirao i u određenoj (ateističkoj) sredini stekao ugled;

b) iz prkosa — da bi bio protiv većine u jednoj sredini, da bi na vidljiv način izrazio svoju opoziciju prema ateistima.¹⁰

8) »Veliki dio onih koji ne vjeruju pristaje uz ateizam stihijno, pod uticajem napretka nauke, kulture, i kao rezultat aktivnog učešća u društvenom životu i proizvodnji«. (Osnovi naučnog ateizma, 1962: 8).

9) »Svako je sklon tome«, pisao je Gramši, »da od sebe pravi uzor mode, »društvenosti« i da sebe postavi kao »uzoritog«. (Gramši, 1959: 365).

10) »Odveć je lako«, nastavlja Gramši, »biti originalan radeći samo suprotno od onoga što čine svi; to je mehanička stvar. Odveć je lako govoriti drukčije od ostalih, biti neolalist, ali teško je razlikovati se od drugih ne praveći pri tome akrobacije«. (Gramši, 1959: 365).

3. *Indiferentni* vjernik, odnosno ateist. Kod njih nije evidentan interes za ispoljavanje religijskih ili ateističkih osjećanja i uvjerenja. Ne polemishu i ne raspravljaju o tim pitanjima. Izgleda da su u emocionalnoj i intelektualnoj sferi »isključili« svaku pomisao o razmatranju ili prihvaćanju religijskih ili ateističkih koncepcija. Obično se drže »po strani«.

Osnovni rezultati

Od 471 ispitanika njih 23 (4,75 posto) su *racionalni* ateisti, 159 (32,85 posto) su *emotivni* ateisti, 51 (10,54 posto) je *pokolebani* vjernik, 7 (1,44 posto) su *teološki uvjereni* vjernici, 231 (47,73 posto) je *tradicionalni* vjernik.

Ovdje valja primjetiti da su svi teološki uvjereni vjernici, odnosno racionalni ateisti nastanjeni u urbanoj sredini i imaju povoljniji obrazovni status.

Karakteristično je da se u kategoriji teološki uvjerenih vjernika nalazi 5 katolika i 2 muslimana, dok nema nijedan pravoslavni; među katolicima su četvorica racionalni ateisti, među pravoslavnim ih ima 14, a među muslimanima 5.

Pokolebani vjernici zaslužuju poseban osvrt. Kolebljivo ponašanje izvjesnog dijela ispitanika (vidi: tabelu I) prema religiji je očigledno. Analiza pokazuje da se u ovakvim slučajevima može raditi o pogrešnoj pokolebanosti koja ubrzo iščezava i o dubljoj pokolebanosti koja, na kraju, može snažno doprinijeti da se čovjekov odnos prema religiji, bitno izmijeni.

Tabela I

Pokolebani vjernici

Konfesionalno porijeklo	
Katolici	19
Pravoslavni	21
Muslimani	11

U slučajevima kada se radi o pokolebanosti vjernika motivi mogu biti različiti. Među ostalim, mi smo, najčešće, utvrdili ove: razočaranje u vezi s izvjesnim moralno-sumnjivim postupcima pojedinih fanatičnih vjernika, posebno svećenika; trijumf nauke, naročito primjenjene; socijalno-politička angažiranost, odnosno sve veća zaokupljenost ovozemaljskih sadržajima; sugestivna ateistička lektira, ili argumenti koje su čuli na nekom predavanju ili u usputnoj polemici i slično.

Svijest ispitanika u raznim područjima

Jedan od središnjih momenata koji smo istraživali sadržan je u problemu — kako izgleda *konkretna svijest* ispitanika u raznim područjima: filozofsko-historijsko, kosmološko, antropološko, praktično-etičko i nacionalno-mitsko područje.

1. Filozofsko-historijsko područje. Da li savremeni čovjek traži Boga? Kategorički se može potvrdno odgovoriti. To važi i za vjernika i za ateistu. Njihov je odnos, u biti, isti, samo što je transcendencija u obliku različita. I jedan i drugi hoće da vide sebe u projekciji beskonačnosti; i jedan i drugi traže i pružaju sami sebi definicije koje ne mogu imati empirijsku evidenciju.

»Prisustvo religijske dimenzije u samopoimanju omogućava pojedincu da proširi svoje shvaćanje sebe do beskrajno velikih dimenzija, ili da to shvaćanje umanjuje do beskrajno malih razmjera« (Glenn Vernon, 1962:100).

Da pogledamo kako izgledaju rezultati istraživanja u našem društvu. Preovlađuje tendencija da naš čovjek objašnjava svoje djelovanje »iz svog mišljenja, umjesto iz svojih potreba«. (Engels).

Evo kako odgovaraju neki ispitanici: »Religija nužno mora biti prisutna, jer čovjek je čovjek samo onda ako vjeruje.« Ili: »Religija će postojati uvijek, jer je Bog ukorijenjen u čovjeku, jer mu je potreban.«

O marksizmu kao istinitoj i revolucionarnoj teoriji govore najviše ateisti, potom pokolebani i, na kraju, vjernici. No, karakteristično je da vjernici nisu u manjini iz razloga što bi marksizam loše vrednovali, nego — kako sami kažu — ne poznaju ga dovoljno (61 posto) ili ih pak ne zanimaju teorijski problemi (13 posto). Uostalom, ima i ateista (14 posto) koji marksizam ne poznaju dovoljno. Mlađi ispitanici pozitivnije misle o marksizmu (48 posto), dok šezdesetogodišnjaci samo u pola manjem procentu imaju takvo mišljenje. Nije li to jedan od pouzdanih pokazatelja usmjerenosti u kojoj se marksizmu prilazi sa stajališta vlastitog iskustva, a ne prevashodno preko nekih teorijskih kriterijuma? Imamo razloga u ovom slučaju sumnjati u mogućnost postojanja interpretacije marksizma; radi se o derivatima, fragmentima, a ne o jednom *cjelovitom* misaonom konceptu.

Naše istraživanje religije (Čimić, 1970:123-146) pokazalo je da je u konstelaciji aktuelnih društvenih odnosa moguća pojava ateizma kao najčistijeg oblika *vakuuma* kao vanjskog, a ne unutrašnjeg dijalektičkog posredovanja. Apstraktnim ukidanjem klasične forme religije, konkretni socijalizam se nije svagda izborio za ljudske sadržaje i spiritualne dimenzije kojim ona treba da bude zamijenjena.

Ako je čovjek konačno biće, onda religija ima funkciju antinomije: bolje u *svijesti*, nego *nigdje!* Realizacija religije shvaćena kao dosezanje beskonačnog u konačnom u stvari je kraj historije. Stoga je religija — pod uvjetom da se sačuvao ljudski sadržaj, a ne sve iz postojeće religije — motiv humanizacije u prevladanom obliku.

Iskustvena evidencija upućuje na to da se marksizam u jugoslavenskoj socijalnoj praksi nije izborio za ljudske sadržaje religije, dok je Isus — bar sa stajališta mnogih vjernika — objavom u izvjesnom smislu *razočarao*. Jer, Mesija dolazi ali neće olako obaviti svoju misiju koja nije *ništa*, ali nije ni — *sve!* Kao da je sve dopušteno i kao da nije ništa dopušteno. Napravljen je nivelirajući prostor gdje se čovjek ne može indentifikovati. Kao da je riječ totalno izgubila moć, sve je detronizirano — ništa nije sveto. Na pomolu je čitava lavina proizvoljnosti. Često se društvene nepovoljnosti, unutrašnje dileme, doživljavaju gotovo kao elementarne nepogode, čija su krajnja ishodišta neizvjesna. Većina ispitanika, u istraživanju koje smo preduzeli, svoju perspektivu (»izbavljenje«) vidi u očekivanju Mesije koji, istina, ne samo da nije došao, nego neće doći, ali koji *dolazi*.

2. Kosmološko područje. Čovjek se spontano pita, i to utoliko više ukoliko je više čovjek, za porijeklo kosmosa i reda koji u njemu zapaža. Činjenica je da se moderna nauka i moderna teologija razilaze u konceptu »početnog impulsa«, a ne nikako u eksplikaciji, odnosno podrazumijevanju pravilnosti, ritma, zakonitosti njegovog egzistiranja. I taj spor o početku ukoliko se ublažava kod naučnika koji smatraju da *početak* nije legitimno naučno, nego filozofsko, odnosno teološko pitanje.

Uočljivo je u našem istraživanju da je samo 2 posto ispitanih ateista imalo, s naučnog stajališta, relativno zasnovan odgovor na ovo pitanje.

Toliki ljudi kad zastanu na duhovnom raskršću, pribjegnju religiji kao izvjesnom sredstvu vlastitog prilagođavanja na prirodnu i društvenu sredinu i na — univerzum. Odgovori koje smo naveli su nedvojben dokaz da se ljudi prema religiji, jednako kao i prema ateizmu, odnose na jedan gotovo fetišističko-magički način. To je sastavni dio odnosa ljudi prema društvu u cjelini. Za njih i religija i ateizam nisu, ili nisu bar u prvom redu, *intelektualna* ubjeđenja.

3. Antropološko područje. Odgovor na pitanje o vlastitom porijeklu uvijek je dijalog s kosmosom, rijetka mogućnost (i potreba) da se potraže religijski oslonci i posegne za teološkim interpretacijama. Istina, savremeni čovjek kao da se više puta pita kuda ide svijet i čovjek, a manje otkud je došao. Ako je to tako, onda i u ovom području religija ima velike šanse. Naše istraživanje, međutim, pokazalo je da ljudi daju slične odgovore kao na prethodno pitanje, s tim što je znatno porastao — kad se mjeri u odgovoru na antropološki problem — broj racionalnih ateista (oko 10 posto).

Struktura religijske, odnosno ateističke svijesti otkriva strukturu ličnosti. Karakteristično je da racionalni ateisti i teološki uvjereni vjernici o svemu temeljito razmišljaju; kad je, ipak, riječ o emotivnim ateistima, odnosno tradicionalnim vjernicima, njih nosi emotivna bujica, oni pažljivo osluškuju odgovore srca.

Zajedničko u odgovorima i ateista i vjernika jest izražena skepsa prema onom čemu se svijet približava, što je u neku ruku vizija gotovo neizbježne kataklizme. Zaokupljeni onim što može realno da se desi, ljudi sve manje razmišljaju o onom što je bilo i o načinu na koji je bilo. Odgovori na pitanje o prošlom pružaju se samo tada kada mogu biti uporište u odgonetanju smisla budućnosti, pronalaženju racionalnijih i ljudskih sredstava u humanizaciji društva.

4. Praktično-etičko područje. Vrijedi spomenuti da je postotak *racionalnih* ateista u ovoj sferi — bar u našem istraživanju — gotovo neshvatljivo veliki: 80 posto!

I ateisti i vjernici prilaze religiji kao sredstvu, odnosno ateizmu kao sredstvu da se suzbije zlo. Pri tome, jedni smatraju (vjernici), da nije religija da bi se zlo umnožilo, a drugi (ateisti), da bi nestajanje religije — eliminiralo zlo.

Vjernici postojanje morala isključivo dovode u vezu sa religijom; oni, dakle, predviđaju mogućnost moraliziranja čovjeka sa nekih drugih pozicija.

Ateisti, što je iz osnova pogrešno, stavljaju znak jednakosti između religije i crkve; u protestu protiv zemlje (zlodjela nekih svećenika), oni nisu poštedjeli ni nebesa (Boga, odnosno religiju). Postoji kategorija ateista koji nose u sebi primitivno nasrtanje na kulturu, primitivni odnos prema kulturnoj tradiciji, koja je, dakako, i konfesionalno obojena.

Iz odgovorâ zrači nametljiv realizam: i vjernici i ateisti nisu zadovoljni razinom društvenog morala, iako se razlikuju u identifikovanju uzroka takvog stanja.

Religijski pejisaž u selu

Seoska religija je više zajednička povezanost u praksi, u obredima, nego u religijskom osjećanju. Čim nestaje zajedničke religijske prakse, obično

popušta i religioznost. Za jednog seljaka odlazak u bogomolju nije prvenstveno religijski akt. Najčešće, to je jedna vrsta razonode. To je prilika da se sastane sa svojim susjedima, da se sklope nova poznanstva, provede, razgovara, popije, informiše... Čim kupi bicikl ili motocikl, seljak, (naročito mlađi) obično ide u grad, traži drugi provod i postepeno se udaljava od bogomolje. »Seoska religioznost«, primjećuje katolički svećenik, »temelji se na povezanosti s prirodom i više je kolektivna« (Glas koncila, 1964: 3).

Religijski ceremonijal sve je manje izraz svijesti o zajednici i sve manje sredstvo da se zajednica održi. Analiza pokazuje variranje paganskih elemenata u savremenim konfesijama. Evidentno je da socijalna sredina utiče na religijsku. Kad je riječ o sujevjerju, onda je religija na selu najviše opterećena njime. Sujevjerje je osnova, a konfesija je spoljašnost. Religija se bazira na pretkršćanskim shvatanjima sa mnogo paganskih elemenata.

Praznovjerje, religioznost i elementi znanja u svijesti seljaka su neodvojivi. To predstavlja organsku mitološku cjelinu koja je izukršтана elementima dogmatizma, sujevjerja i kvazi-nauke. To se posebno odnosi na zatvorena, nepokretna sela (Mandić).

Sujevjerje ide na ruku religiji onakvoj kakva je na selu. Uprkos tome, neki svećenici pokušavaju da uklone elemente sujevjerja, da teološki smisle religijsko uvjerenje eliminišući te elemente. Seljaci pak ispoljavaju ukočeni otpor na pokušaje svećenika da ih oslobode elemenata sujevjerja.

Analogno tome, i kvalitet ateista na selu nije isti kao u gradu. Tu, prije svega nedostaje jedna smisaona određenost. To su, najčešće emotivni ateisti koji se iscrpljuju u ovozemaljskom zadovoljenju vlastitih strasti, koji, najviše teže pribavljanju materijalnih dobara.

Ali, religijsko uvjerenje seljaka zna biti duboko ukorijenjeno, iako ne osviješćeno. Prema izjavama mnogih seoskih svećenika, vjernici na selu — upravo zbog intenziteta religijskog uvjerenja — spokojno primaju smrt. Za razliku od mnogih vjernika u gradu, vjernici na selu doživljavaju religiju kao visoku duhovnu vrijednost. Religija je sve. Zbog toga religiozni seljak lakše prima i smrt.

Tradicionalna nepokretnost, emotivna obojenost iscrpljivanje religijskog sadržaja u obavljanju obreda, odnosno iscrpljivanje ateističkog sadržaja u odsustvu takvog obavljanja — to je ono što, najčešće obilježava vjernike, odnosno ateiste koji žive u selima.

U selu se mnogo praznuje. To je trenutak zaborava, opuštanja, slobodnijeg ponašanja. Religija (svećenici) vješto ih preuzima dajući im svoju ideološku ljušturu. To se zbiva sa svim ili gotovo svim važnijim normama ljudskog života koje su ponikle kao ljudska potreba. Mnogi religijski obredi i običaji imaju pagansko obilježje, što znači da su spontano nastali. Docnije su uključeni u razne konfesije, jer su značili i znače nasušnu potrebu čovjekovu. I sama religija, uostalom, nije iskonska pojava, nego predstavlja emanaciju ljudskoga duha na određenom stupnju kulturno-historijskog razvitka

Religijski pejzaž u gradu

Protivrječnosti društva koje lomi ustaljene navike i shvaćanja i stvara nove vrijednosti rijetko se gdje tako održavaju kao u novim industrijskim naseljima u koje se prelijeva radna snaga sa sela. U sferi suvremene industrijalizacije odvijaju se dva protivrječna procesa:

a. Industrija znači sistem racionalnih odnosa; ona ne daje dovoljno prostora i vremena za božanstvo u tradicionalnom smislu riječi;

b. Ona psihološki donosi novi nemir, onespokojava čovjeka; to važi posebno za seljaka, koji je neprilagođen, kod koga je odsutan mentalitet modernog radnika.

Risman je eksplicirao kako se čovjek rastvara u neizmjernom mnoštvu. To je sve prisutnije u gradskim aglomeracijama. U njima se kida krug prisnih i prostranih veza s ljudima ne samo u domenu radnog procesa, nego i cjelokupnog životnog procesa. Seljak koji je došao u grad najprije izabire samoću, koja se — ne pitajući ga — pretvara u usamljenost. On se osjeća iskorišten. On pati. Ostavivši njivu i kravu, ostavio je i svog »seoskog boga«. Ali, ispostavlja se, ne i religiju. On joj, šta više, u početku adaptacije prilazi sa još više žara. On u njoj liječi usamljenost, mučninu. Posredstvom nje želi da se vrati elementarnom dodiru s ljudima, dubljoj radosti... Sada on ima više vremena. To ga počinje progoniti. Dok je ranije pitao kako će sebe egzistencijalno osigurati, sada pita šta će sa sobom nakon što je to postigao... Slobodno vrijeme je vrijeme za kreativnu samodjelatnost, na koju on nije navikao. U početku on će to vrijeme iskoristiti za druženje s Bogom, a docnije za proširenje tehničke sredine, za umnažanje pomagala čiji će zatočenik sve više bivati. Da li, međutim, raspoloživo vrijeme koristi na ljudski način?

Gradsko stanovništvo razlikuje tri sfere: nauka, religija (dogma) i sujevjerje (paganski elemenat).

U gradu je manja religijska kohezivnost: religija je, najčešće, kratka epizoda između ljudi koji se nedovoljno poznaju: gube se stare navike, iščezavaju ranije potrebe. I nedjelja, odnosno petak, ostaju sve manje vrijeme masovnijeg posjećivanja bogomolja, a sve više trenutak odmora i mogućnost zaborava u rasonodi.

Lakoća komunikacija olakšava ateističke prodore. Težnja za oponašanjem građana prisutna je kod doseljenika sa sela. Jer, gradska sredina religioznim seljacima izgleda nenaklonjena. Drži ih zaostaliyim ako idu u bogomolju. Tehnički i intelektualno manje razvijeni, ovi došljaci stiču kompleks inferiornosti. Najčešće ga pokušavaju pobijediti odricanjem prošlosti, pa i religije kao njenog najvažnijeg dijela. Postaje pomodno usvajanje novog načina života i načina mišljenja.

Religijska kriza traje. Sekularizacija društva utiče na opadanje religije. U uslovima kada nema društvene kontrole nad obavljenjem religijske prakse, religija slabi.

BILJEŠKE

- 1) Čimić, E. Socijalističko društvo i religija, Svjetlost, Sarajevo, 1970.
- 2) Fiamengo, A. Osnovi opće sociologije, Veselin Masleša, Sarajevo, 1962.
- 3) Glas koncila, Zagreb, 13, (5. srpanj), 1964.
- 4) Glenn Vernon, Sociology of Religion, McGraw Hill Book Company, Inc., New York, 1962.
- 5) Gramsci, A. Izabrana djela, Kultura, Beograd, 1959.
- 6) Lorenc, B. Filozofija i psihologija religije,
- 7) Mandić, O. O poganskim elementima u seoskoj religiji (koreferat održan na Svjetskom kongresu sociologa u New Yorku).
- 8) Marx i Engels, Rani radovi, Naprijed, Zagreb, 1961.

- 9) Osnovi naučnog ateizma, Moskva, 1962.
- 10) Rože A. Religija i nauka, Svjetlost, Sarajevo, 1958.
- 11) Supek Rudi, Ispitivanje javnog mnijenja, Naprijed, Zagreb, 1961.
- 12) Šopenhauer, O religiji, Mala biblioteka Đ. Đurđevića, Beograd—Sarajevo, 1922.
- 13) Županov, J., Pojam i značaj indikatora u socijalnom istraživanju, Naše teme, Zagreb, 5, 1962.

THE STRUCTURE OF RELIGIOUS CONSCIOUSNESS IN URBAN AND RURAL SOCIETY

(Summary)

Some authors claim that the religion is »born« out of those social structures which maintain the »routine ways of cultural translation«. The routine kinds of consciousness are characteristic for the situations of restriction of the human beings in their relation to nature and among themselves. (Marx) These last are manifested as the captivity of the individual in the group, where the religion has the last, absolute levels of human activity. Yet, in the sociological analysis of religion the thesis of the irrelevance of the individual consciousness can not be accepted. The real functioning of the religious system is possible to verify only by taking into consideration the individual consciousness.

In Yugoslav society three levels of the religious consciousness can be discerned: 1) Prejudice — especially in the socially closed environments, more as a style of life than a complete religious system; 2) Traditionally — confessional religions — believing in the revealed God. Here it is difficult to realize the »Unity in Variety«, and because of that they act on the social level as a disintegrative force. Yugoslavs-theists belong to one of these religions. 3) There are certain forms of the society religion (atheist religion) where the negation of religion acquires a religious form. Here only the subject of faith is changed, and man is again in relation of dependency expecting a supernatural protection from it.

The religious consciousness exist 1. as an immediate consciousness, the individual relation of dependency, 2. as a mediated individual consciousness, where the individual separates his religiosity from the religiosity of others, and 3. as a formally and logically structured religious consciousness (theologic consciousness).

Accounting for all this, the religion is operationally defined as a consciousness and practice expressed in adhering to religious dogmas, in reproduction of rites and observance of religious moral code. Each religion is a complexity comprising three main elements: a) rational: rationalization of the existence of supernatural forces; b) emotional: feelings of dependence and submission, c) ritual: the summ of activities defining the norms of a confession, which are designed to induce the benevolence of the supernatural beings. Only by these the individual beliefs acquire the social form, organizing themselves into confessional communities. All the three elements appear as a unity, one always domineering.

In the research aimed at the construction of a typology of religion, two kinds of indicators of religiosity were used: objective ones, comprising the frequency of religious practices, and subjective ones expressed as the individual attitudes of each particular individuum toward the basic issues pertaining to the cosmogonic, anthropologic and practical-ethical sphere. On the basis of these indicators a scale of religious or atheist intensity was constructed and a typology including all the categories of the believers or non-believers was elaborated. Also two deviant cases, not covered by the scale, were described.

There are some differences between the city and village religiosity. The traditional immobility, emotional colouring, the complete expression of the religiosity in the observance of rites or of atheism in neglecting them, are the most frequent characteristics of the believers or atheists in villages.

The peasant coming to town spends at first his free time in religious practices, but later on, hurrying to compensate for his lack in intellectual and technical sphere he abandons his past and its most important aspect-his religiosity. The secularization of the society leads to a diminishing of religiosity.